

ლია ახალაძე

ჯავახეთის წარწერები როგორც საისტორიო წყარო

მსოფლიო ისტორიაში წერილობითი კულტურის უძველესი ნიმუშები ეპიგრაფიკული ძეგლების სახით არის შემორჩენილი. მათი შესწავლა და საისტორიო წყაროდ გამოყენება ჯერ კიდევ ძველ საბერძნეთსა და რომში დაიწყო. სხვა სახის წერილობით წყაროებთან შედარებით ეპიგრაფიკული ძეგლების დიდი უმრავლესობა თანამედროვის მიერ შესრულებული წარწერებია და ისტორიული წარსულის აღწერის პროცესში მათ პირველხარისხოვანი და სანდო საისტორიო წყაროს ღირებულება გააჩნიათ. საქართველო უძველესი წერილობითი კულტურის ქვეყანაა და ბუნებრივია, ამ კულტურის მრავალრიცხოვანი ნიმუშები ეპიგრაფიკული ძეგლების სახითაა შემორჩენილი. მათ შორის არის, როგორც უძველესი, ასევე შუა საუკუნეებისა და ახალი დროის წარწერები.

მრავალრიცხოვან ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებს შორის გამორჩეული და თვალსაჩინო ადგილი უჭირავს ჯავახეთის წარწერებს, როგორც მრავალრიცხოვნებით, ასევე ქართული დამწერლობის განვითარების ისტორიისა და ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ღირებულებით.

ჯავახეთის წარწერების ზოგადი ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი მიმოხილვაც კი ცხადყოფს, თუ რაოდენ მდიდარია ეს მასალა ინფორმაციულობის თვალსაზრისით. მათში უმნიშვნელოვანესი ცნობებია დაცული არამარტო ჯავახეთის, არამედ მთელი ქვეყნის ისტორიის პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული ცხოვრების ცალკეული საკვანძო საკითხების შესახებ. მრავალრიცხოვანი ცნობებია დაცული საეკლესიო ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით. ბუნებრივია, ამ მასალას საქართველოს ისტორიის წერილობით წყაროებს შორის განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს და მეცნიერულ ქართველოლოგიაში დიდ ინტერესს იწვევს.

ჯავახეთის წარწერების ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი VI საუკუნეა. ამ პერიოდიდან მოყოლებული მთელი შუა საუკუნეებისა და ახალი დროის მანძილზე რეგიონი ქართული კულტურის, მათ შორის წერილობითი კულტურის განვითარების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ცენტრი იყო.

რეგიონის ეპიგრაფიკული ძეგლები გარეგნული ნიშნის მიხედვით შეიძლება სამ ძირითად ჯგუფად დაიყოს:

1. ლაპიდარული, ანუ ქვაზე ამოკვეთილი წარწერები
2. ფრესკული, ანუ საღებავით შესრულებული წარწერები და
3. ჭედური, ანუ ლითონზე შესრულებული წარწერები

მოზაიკური წარწერები აქ გამოვლენილი არ არის.

ჯავახეთის ეპიგრაფიკული ძეგლების კორპუსზე მუშაობის პროცესში ძეგლების სიმრავლემ და მრავალფეროვნებამ განსაზღვრა ლაპიდარული წარწერების ცალკე შესწავლისა და გამოცემის აუცილებლობა. ეს ნაწილობრივ, განაპირობა ეპიგრაფიკული ძეგლების კვლევის მსოფლიო გამოცდილებამ და ქართველოლოგიაში დამკვიდრებულმა ლაპიდარული და ფრესკული წარწერების კორპუსების ცალ-ცალკე გამოცემის ტრადიციამ (ლარფელი 1914; შოშიაშვილი 1980; სილოგავა 1980; აბრამიშვილი 1989).

ქართული ლაპიდარული წარწერების შინაარსობრივი კლასიფიკაციის ერთ-ერთი პირველი მცდელობა ჯავახეთის ეპიგრაფიკის მაგალითზე ვ. ცისკარიშვილმა მოგვცა. „ეპიგრაფიკული ძეგლები ხასიათის მიხედვით შეიძლება 2 ძირითად ჯგუფად დაიყოს: იურიდიული და საამშენებლო-მემორიალური. ზოგჯერ კი საამშენებლო და მემორიალური ხასიათის წარწერები ერთგვარად იურიდიულ სახესაც ატარებენ. ასე რომ თუ შეიძლება ითქვას გარდამავალნი არიან საამშენებლო მემორიალურიდან იურიდიული ხასიათის წარწერებში“ (ცისკარიშვილი 1959:4; ვახუშტი 1973:292; ახალაძე 2005:8-10; ახალაძე 2008:9-14).

დღეს მიღებულია ეპიგრაფიკული ძეგლების შინაარსობრივი კლასიფიკაციის შემდეგი სახე: საამშენებლო, იურიდიული, მემორიალური, პილიგრიმული. ალბათ, ცალკე უნდა გამოიყოს საფლავის ქვის ეპიტაფიები, რომლებსაც პირობითად მემორიალურ წარწერებსაც მიაკუთვნებენ, მაგრამ მემორიალურ წარწერებში სხვა შინაარსობრივი დატვირთვის (მაგალითად განდიდების, ლოცვის, შენდობის, შეწყალების) მქონე მრავალრიცხოვანი წარწერებიც ერთიანდებიან და ამ ტიპის ეპიგრაფიკული მასალა იმდენად მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანია, რომ მათთან ერთად საფლავის ქვის ეპიტაფიების გაერთიანება სწორი არ უნდა იყოს, რადგან ეპიტაფიებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ამა თუ იმ რეგიონის მოსახლეობის ეთნოსოციალური შემადგენლობის შესწავლის პროცესში.

ჯავახეთის წარწერების მაღალ წყაროთმცოდნეობით ღირებულებაზე მეტყველებს ის ფაქტი, რომ მათ შორის გვხვდება ქართული წარწერების შინაარსობრივი კლასიფიკაციის ყველა ნიმუში:

- საამშენებლო წარწერები,
- იურიდიული ხასიათის წარწერები (ეპიგრაფიკულ საბუთები),
- მემორიალური წარწერები,
- სხვადასხვა შინაარსისა და დანიშნულების ეპიგრაფიკული ძეგლები,

• წარწერები საფლავის ქვებზე.

საქართველოს სახელმწიფოებრივი და საეკლესიო მშენებლობის ისტორიაში ჯავახეთს გამოჩენილი ადგილი ეკავა. სწორედ ამან განაპირობა ამ რეგიონის წერილობით კულტურაში იმ მრავალრიცხოვანი ინფორმაციის დალექვა, რომელსაც ჩვენ ვხვდებით ლაპიდარულ წარწერებში.

წარწერებში ვხვდებით ძველი საქართველოს მოსახლეობის სხვადასხვა სოციალურ ფენას დაწყებული მეფეებიდან უბრალო მლოცველებითა და პილიგრიმებით დამთავრებული. ბუნებრივია, რომ ლაპიდარული წარწერების დიდი უმრავლესობა შექმნილია ადგილობრივი მცხოვრებლების, ხელოსნებისა და კალიგრაფების, მშენებელ-ოსტატთა მიერ მაღალი საერო და სასულიერო ფენის წარმომადგენელთა დაკვეთით. წარწერებში სწორედ ისინი არიან მოხსენიებულნი.

დასახელებულია უმაღლესი საერო და სასულიერო პირები: ბაგრატ IV ბაგრატიონი, გიორგი III, მეფე თამარი, გიორგი IV ლაშა - „ჯავახთ-უფალი“, დავით ულუ VII, გურგენ კურაპალატი, ავაგ ამირსპასალარი, შალვა და ივანე ახალციხელები, ანტონ ჭყონდიდელი, კათალიკოსი იოანე ოქროპირი, ივანე ათაბაგი, ლიპარიტ ერისთავთ-ერისთავი, ფარსმან თმოგველი, იჩქით გურგენის ძე, მურვან კვთხასძე, შალვა მეჭურჭლეთუხუცესი, ზოსიმე კუმურდოელი, იოანე ეპისკოპოსი, ბასილი აკანელი, გიორგი საფარელი, და სხვები და სხვები.

ადრეული პერიოდის (VI—X სს.) ლაპიდარული წარწერები ჯავახეთში, ისევე როგორც მთელ საქართველოში (შოშიაშვილი 1980:14) შემორჩენილია: **საკულტო ძეგლებზე** (ქვაჯვრები, ეკლესიები); **საფლავის ქვებზე** და **ეპიგრაფიკული აქტების** სახით.

საამშენებლო ხასიათის წარწერები გვხვდება სხვადასხვა სახის ნეგებობებზე: ქვაჯვრებზე, ეკლესიებზე, თავდაცვითი ხასიათის ნაგებობებზე და ა. შ. მათ შორის უძველესია ქვაჯვრები/ სტელა ჯვრები.

ქვაჯვრები ადრეფეოდალური ხანის საქართველოსათვის არის დამახასიათებელი. მათ იურიდიული შინაარსი ჰქონდათ პოლიტიკური დაქუცმაცებულობის ხანაში, როდესაც არსებობდნენ ცალკეული საუფლო-სამამფლოები და როცა ეს უფალი-მამფლები თავიანთ პოლიტიკურ დამოუკიდებლობას სტელა ჯვრებით გამოხატავდნენ. ერთიანი ფეოდალური მონარქიის წარმოქმნის შემდეგ სტელა-ჯვრები კარგავენ აღნიშნულ შინაარსს. მათ ადგილს იკავებს სამეფო სტელა-„ჭელი“, სამიჯნე სტელა და სამლოცველო ქვაჯვარი (შოშიაშვილი 1980:19).

ჯავახეთის მაგალითზე კარგად ჩანს ქვაჯვრებისა და „ჭელი“-ის როგორც მამულის მფლობელობის დამადასტურებელი იურიდიული აქტის მონაცვლეობა. რეგიონში მრავალრიცხოვანი ქვაჯვრებია შემორჩენილი და როგორც დ. ბერძენიშვილი იტყვოდა, უტყუო ზეგანთა შედარებით სწორი ზედაპირის ერთგვაროვან გარემოში, ეს მაღალი სილუეტები შორიდანვე შეიმჩნევა და მნახველს მიანიშნებდა გზა-გადასასვლელს, საზღვარს სხვის სამფლობელოს მიწაზე (ბერძენიშვილი 1975:101). ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ამ ძეგლებს საკულტო-მემორიალურ დანიშნულებასთან ერთად (ძველი ვეშაპ-მენჰირების განვითარება), სხვა ფუნქციაც ჰქონდათ: აღნიშნონ მიწის ნაკვეთზე კერძო უფლება (ბერძენიშვილი 1966:156). ამ დებულების საფუძველზე დ. ბერძენიშვილმა დაასკვნა, რომ მაშინ ამათი სიმრავლევ მიწისმფლობელობის ნიშნად შეიძლება მიგველო (უნდა ვიფიქროთ, ასევე იქნებოდა ეს ქართლის სამეფოს ბარშიაც, მაგრამ აქ უმეტესი მათგანი მოისპობოდა მიწისმფლობელობის გამსხვილებასთან ერთად) (ბერძენიშვილი 1975:101).

ჯავახეთში ქვაჯვრები გვხვდება, როგორც წარწერებით, ასევე წარწერების გარეშე. ყველა მათგანს იურიდიული დანიშნულება ჰქონდა: 1) სამამულო მიწისმფლობელობის აღნიშვნა, 2) ტაძრის მშენებლობის დაწყების დადასტურება კტიტორების მიერ, 3) შეწირულების აქტი, 4) საზღვრის აღმნიშვნელი იურიდიული დოკუმენტი და ა. შ.

როგორც ვხედავთ ქვაჯვრების აღმართვას, გარდა მიწისმფლობელობის დანიშნულებისა, ჰქონდა სხვა მიზანიც. ქვაჯვრის, სტელა - ჯვრის აღმართვა ზოგჯერ დაკავშირებული იყო ტაძრის მშენებლობის დაწყებასთან. ეს ტრადიცია დადასტურებულია როგორც სამხრეთ, ასევე აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს ეპიგრაფიკულ მასალაში. ეკლესიის მშენებლობის დასრულების შემდეგ ქვაჯვრები ეკლესიის ეზოს, ან ზოგჯერ მის ინტერიერსაც ამშვენებდნენ. ასეთივე დანიშნულება უნდა ჰქონოდა „ქვის დასმის“ ფაქტსაც. ალასტანის ეკლესიის კედლის X ს. წარწერა მოგვითრობს: „ესე მე ნო/შელმან/ დავდე/ ქვა“. ფილაზე ჯვარია გამოსახული, რაც მიუთითებს, რომ ნოშელის მიერ წარწერაში მითითებული „ქვის დადება“ ჯვრის აღმართვის ტოლფასია და ეს აქტი ტაძრის აგებამდე უნდა განხორციელებულიყო. ტაძრის მშენებლობის დასრულების შემდეგ ნოშელის, როგორც კტიტორის მიერ დადებული ქვა ეკლესიის კედელში იქნა ჩაშენებული. ქვის შეწირვის ფაქტი დასტურდება სხვა წარწერებშიც. მაგალითად, ზველის წმიდა გიორგის ეკლესიისადმი: „ესე ეკ(ლესია)ჲ წ(მიდის)ა გ(იორგის)ი, ესე ქვაჲ ე(კ)ლ(ესი)ას (შე)ვ(წ)ი(რენ) გ(ი)რ(შ)ელ(ის) ძემან“ და. ა. შ.

ეკლესიისადმი ჯვრის შეწირვის ცნობილი ფაქტი გვაქვს არემის წარწერაში: „ძემ(ა)ნ გ(უ)რგ(ე)ნ კურაპალა[ტი]სამ(ა)ნ

[შ]ეწ(ი)რა არ(ე)შტი ს(ა)ყდ(ა)რსა [კუმ]რდ(ო)დსა
სად[(ი)დ(ე)ბლ(ა)დ ღმრთ(ი)სა]“. წარწერიანი ქვაჯვრის კვარცხლბეკი
დგას მელრეკის X საუკუნის ეკლესიის საკურთხეველში, (ჯავახეთი,
2000, ტაბ. 195), რომელიც ეკლესიისადმი ჯვრის შეწირვის აქტი
უნდა იყოს. ასევე ჯვრის აღმართვაზე არის საუბარი ხიზაბავრის X
საუკუნის ეკლესიის ქვის ფილაზე.

თუმცა ფარავნიდან 3-5 კმ-ზე აღმართულ 3 მ. სიმაღლის
ქვაჯვარს განსხვავებული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ალბათ, იგი
მნახველს მიანიშნებდა გზა-გადასასვლელს, ან საზღვარს სხვის
სამფლობელოს მიწაზე. ფარავნის სტელაზე ამოკვეთილ წარწერაში
იკითხება: „შვილნო ღმრთისანო, ქრისტიანნო საწყალი დათვია
ლოცვასა გვედივარ“ (ჯავახეთი 2000:11, №2).

წარწერიან ქვაჯვრებს შორის ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი
თვალსაზრისით უმნიშვნელოვანესია არემისა და ხუნამისის
ქვაჯვრების წარწერები. არემის წარწერა დამაჯერებლად
ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ კუმურდოს ტაძრის ადგილზე, 964
წლამდე გაცილებით ადრე, არსებობდა მაშინდელი
საქართველოსათვის მნიშვნელოვანი სალოცავი. წარწერაში
გარკვეული ცნობებია დაცული X საუკუნის ჯავახეთის მფლობელთა
ვინაობის დადგენისათვის (ცისკარიშვილი 1959:8-9) არემის სტელისა
და მისი კვერცხლბეკის წარწერები საინტერესო მასალაა IX
საუკუნის საქართველოს ონომასტიკისა და ტოპონიმიკის კვლევის
თვალსაზრისითაც.

ხუნამისის ქვაჯვარი IX საუკუნით, კერძოდ 898 წლით არის
დათარიღებული, რომელიც იმ იშვიათ წარწერათა რიცხვს
მიეკუთვნება, სადაც თარიღის ზუსტი მონაცემები გვაქვს.
წარწერაში დასახელებულია ადრეფეოდალური საქართველოს
საზოგადოებრივი ცხოვრებისათვის დამახასიათებელი ტერმინი
„უფალი“. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, სანამ ქართულ მწერლობაში
სიტყვა „პატრონი“ შემოვიდოდა, მანამდის უკვე სხვა ადგილობრივი
ქართული ტერმინი „უფალი“ არსებობდა და მიღებული იყო
(ჯავახიშვილი 1982:257). „უფალი“ გვხვდება ლეონტი მროველის,
„მატიანე ქართლისაჲს“ უცნობი ავტორის, ბასილი ზარზმელის,
იაკობ ხუცესის, იოანე საბანისძის და სხვა თხზულებებში. როგორც
ვხედავთ, გარდა ქართული ჰაგიოგრაფიული და საისტორიო
თხზულებებისა „უფალი“ დადასტურებულია ეპიგრაფიკულ
ძეგლებშიც. ძველ ქართულში მას ჯერ უფროსის, ხოლო შემდეგ
მმართველის მნიშვნელობა ჰქონდა. ჩვენს შემთხვევაში - ხუნამისის
წარწერაში „უფალი“ წარმოდგენილია როგორც სამოხელეო
ტერმინი. ხუნამისის წარწერიდან ჩანს, რომ IX საუკუნის
მიწურულს ჯავახეთს „უფლობდა“ სულა ჯაფარიძე.

ქვაჯვრები, როგორც მამულის საზღვრის აღმნიშვნელი იურიდიული დოკუმენტი დადასტურებულია ბასილი ზარზმელის „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“ (საბინინი 1882). ამ თვალსაზრისით საყურადღებო ცნობაა დაცული ათონის ერთ-ერთ ისტორიულ ხელნაწერში, რომელშიც ქვაჯვარი დასახელებულია, როგორც თორნიკეს მამულის საზღვრის აღსანიშნავად აღმართული დამადასტურებელი დოკუმენტი-იურიდიული აქტი (მეტრეველი 1996:34).

შესაძლოა, ქვაჯვრები საეკლესიო მიწისმფლობელობის, ან სამწყსოს საზღვრის დამადასტურებელი იურიდიული დოკუმენტიც ყოფილიყო. ძველი ქართული სამართლის ძეგლების ერთ-ერთ დოკუმენტში კუმურდოელის სამწყსოს ერთ-ერთ საზღვრად ხავეთია დასახელებული (დოლიძე 1970:245; ჟორდანიას 1897:53). სოფელ ხავეთის თავზე, დასავლეთით ორ კილომეტრზე, მდგარი ქვაჯვარი დაუმთავრებელი წარწერით ჩვენი აზრით კუმურდოელის სამწყსოს საზღვარი უნდა ყოფილიყო. აქვე დგას მეორე ქვაჯვარიც, სადაც მთავრდებოდა წყაროსთავის სამწყსო. ხომ არ მიაანიშნებს ეს იმ ფაქტზე, რომ ეს ქვაჯვარი იყო წყაროსთავის სამწყსოს საზღვარი, ხოლო დაუმთავრებელწარწერიანი ქვაჯვარი კუმურდოელის სამწყსოს დასაწყისი? ვფიქრობთ, ხავეთის ორი ქვაჯვარი ამ ორი სამწყსოს საზღვარს აღნიშნავდა, რაც კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი ნიმუშია ქვაჯვართა ერთი ნაწილის, როგორც ეპიგრაფიკული საბუთისა.

ეპიგრაფიკულ აქტებს მიეკუთვნებიან ჳელის გამოსახულებიანი სტელები და მათი წარწერები. XX საუკუნის 90-იან წლებამდე ჯავახეთიდან ჳელის გამოსახულებიანი ორი წარწერიანი სტელა იყო ცნობილი, მაგრამ 1997 წელს ჯავახეთის ექსპედიციამ დევი ბერძენიშვილის, ნიკა ვაჩიშვილის, ირინე ელიზბარაშვილისა და ციციხო ზაჩუნაშვილის შემადგენლობით, კუმურდოდან სამხრეთით 4-5 კმ-ზე, კუმურდო-ახალქალაქის გზაზე, ზრესკის ტბის სანაპიროზე 1996 წელს აგებულ პატარა სომხურ სამლოცველოში აღმოაჩინა ქვა, რომლის წინა პირზე, თალოვან ჩაღრმავებაზე გამოქანდაკებულია ხელის გამოსახულება და ამოკვეთილია წარწერა : თ(ა)მ(ა)რ/ის ძის/ა გ(იორგის) ჳ/ელ[ი]. ბუნებრივია, აქ საქართველოს მეფე ლაშა-გიორგი (1210-1223 წწ) უნდა ვიგულისხმოთ. სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილი იყო ლაშა-გიორგის ორი ჳელი, გუნიყალას და პრტენას (თამარისა და ლაშას ჳელი) (ოთხმეზური 1981:21, 72-74.) და აი, აღმოჩნდა ლაშა-გიორგის კიდევ ერთი მესამე ჳელი, ისიც ჯავახეთში. ეს შემთხვევითი არ უნდა იყოს, რადგან ცნობილია, რომ ჯავახეთის ნაწილი და თრიალეთი ლაშა-გიორგი საუფლისწულო დომენს წარმოადგენდა და მას ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები „ჯავახთუფლის“ სახელითაც მოიხსენიებენ.

თრიალეთი და ჯავახეთის ნაწილი XII საუკუნის ბოლოდან, ვიდრე XIV საუკუნემდე სამეფო დომენია (ლაშა-გიორგის ერთმეფობამდე კი საუფლისწულო დომენად ჩანს), ამ ტერიტორიაზე მოპოვებულ ყველა ჳელიან სტელას აქვს ერთი საერთო ნიშანი გაშლილი ხელის მტევანი, რაც მეფის ძალაუფლების სიმბოლოა (ოთხმეზური 1981:46).

ლაშა გიორგის ერთმეფობიდან მოყოლებული ეს რეგიონი როგორც ჩანს სამეფო დომენს წარმოადგენდა. გ. ოთხმეზურის აზრით, ლაშა-გიორგიმ ეს მხარე აქცია სამეფო დომენად, რასაც მოწმობს რუსუდანისა და ულუ დავითის ჳელიანი სტელების აღმოჩენა (ოთხმეზური 1981:47). ამ მოსაზრებას ადასტურებს კიდევ ერთი ხელიანი სტელის აღმოჩენა ჯავახეთში. 2003 წელს ახალქალაქის სოფ. გომანში მცხოვრები -მიასნიკ ფილოიანის ეზოში აღმოჩნდა წარწერიანი სტელა, რომელშიც იკითხება : „ი(ეს)უ ქ(რისტ)ე, ადიდე მეფეთ/მეფე რ(უ)ს(უ)დ(ა)ნ და ძე მ(ა)თი/ დ(ავი)თ“; ეს აღმოჩენა კიდევ ერთხელ ადასტურებს, რომ ჯავახეთი, XIII საუკუნის I მესამედში, საუფლისწულო დომენიდან სამეფო დომენად იქცა.

ამრიგად, ჯავახეთიდან დღეს ცნობილია ჳელის გამოსახულებიანი 4 წარწერიანი სტელა : პრტენას თამარისა და ლაშას ჳელი, ზრესკის ლაშას ჳელი, გომანის რუსუდან მეფის ჳელი და საღამოს დავით მეფის ჳელი.

ჯავახეთის ლაპიდარული წარწერების ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ჳგუფი არის საამშენებლო წარწერები, რომლებსაც ვხვდებით ამ რეგიონის საკულტო დანიშნულების ძეგლების უმრავლესობაზე. საამშენებლო წარწერების უმრავლესობა ამოკვეთილია ტაძრებზე, მათი ქტიტორების, ხუროთმოძღვრებისა და ხელოსნების მიერ, რომელთა სახელები სამუდამოდ შემოინახა ქვაში ამოკვეთილი ქართულმა დამწერლობამ. წარწერებში დასახელებულია ისტორიული პირები და მათი საქმიანობის ამსახველ მრავალრიცხოვან მასალას ზოგჯერ სხვა სახის ისტორიულ წყაროებშიც ვხვდებით, რაც გვეხმარება ამა თუ იმ ძეგლის მშენებლობის ქრონოლოგიის ზუსტ განსაზღვრაში. ზოგჯერ ლაპიდარული წარწერა თარიღიანია და იგი აზუსტებს ამა თუ იმ ისტორიული პირის მოღვაწეობის ეპოქას და ა. შ.

ქართული ლაპიდარული წარწერებისათვის დამახასიათებელია მეფეთა და ადგილობრივ მსხვილ ფეოდალთა, საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეთა - ერისთავთ ერისთავთა დასახელების ფაქტები, რაც ამ რეგიონში მათ კტიტორულ-საადმშენებლო საქმიანობას უკავშირდება. წარწერებში ჩანს, როგორც „აფხაზთა მეფეები“, ასევე ტაო-კლარჯეთისა და გაერთიანებული საქართველოს მეფეთა სახელები: მათ შორის ქრონოლოგიურად ყველაზე ადრინდელი უნდა იყოს ლეონ III „აფხაზთა მეფის“ მოხსენიება კუმურდოს წარწერაში, რაც

მიუთითებს, რომ ჯავახეთს ამ დროს დასავლეთ საქართველოს მეფე, XI საუკუნის შემდეგდროინდელ საისტორიო წყაროებში „აფხაზთა მეფედ“ წოდებული ლეონ III ფლობდა. ტაო-კლარჯეთის მეფეებიდან ყალა-ბოინას წარწერაში ვხვდებით ბაგრატ II-ისა („ქართველთა მეფე“) და დავით კურაპალატის სახელებს. გაერთიანებული საქართველოს მეფეებიდან ბაგრატ III (978-1014 წწ) დასახელებულია მაჭათიას წარწერაში, ზედა თმოგვის („გიორგი აფხაზი“) და ყაურმის წარწერებში დასახელებულია გიორგი I (1014-1027) და „შვილნი მისნი“, კუმურდოს და ზედა თმოგვის წარწერებში ბაგრატ IV (1027-1072) და დედა მისი მარიამ დედოფალი, დულალისის წარწერაში ბაგრატ IV (1027-1072) და გიორგი კურაპალატი (გიორგი II უფლისწულობაში), ფოკას წარწერაში მხოლოდ ბაგრატ IV, დავით IV (1089-1125) დასახელებულია ახალქალაქის წარწერაში, დემეტრე I (1125-1156 წწ) საროს ციხის საამშენებლო წარწერაში, თამარ მეფე პრტენას, ვანის ქვაბების (იჩქით გურგენის ძის და ანტონ ჰყონდიდელის), დავით VIII (1293-1311 წწ) თმოგვის (სამინამის) წარწერაში, გიორგი V (1318-1346 წწ) განძანის წარწერაში, დავით IX (1346-1360 წწ) თმოგვის მურვან კვხას ძის 1350 წლის წარწერაში და ა. შ.

საქართველოს სამეფო კარის ცენტრალური მმართველობის აპარატის მოხელეთა და ერისთავთ - ერისთავთა, ანუ საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეთა საქმიანობის ამსახველი უმნიშვნელოვანესი ინფორმაცია დაცულია ჯავახეთის არაერთ ეპიგრაფიკულ ძეგლში. ამ მხრივ საყურადღებოა ახალქალაქის, წუნდის, ვანის ქვაბების, მირაშხნის, ვარნეთის, ზედა ვარძიის, ზედა თმოგვის, კვარმას, კუმურდოს, წუნდის, მერედისის და ა. შ. წარწერები.

ბაგრატ IV-ის ეპოქის მოღვაწე ფარსმან ერისთავთ-ერისთავი იგივე ფარსმან თმოგველი, ჯავახეთის გარკვეულ ნაწილს ფლობდა. იგი დასახელებულია ჯავახეთის სამ ეპიგრაფიკულ ძეგლში - მირაშხნის, სათხისა და ზედა თმოგვის ლაპიდარულ წარწერებში. ფარსმანის შესახებ ცნობები მოგვეპოვება სხვა საისტორიო წყაროებშიც. როგორც ჩანს, იგი თავისი ეპოქის ერთ-ერთი აქტიური პოლიტიკური მოღვაწეა და ასევე აქტიურ კტიტორულ საქმიანობასაც ეწეოდა თავის მამულში. ზედა თმოგვის წარწერაში იგი მეფე ბაგრატ IV-სთან და მარიამ დედოფალთან ერთად ზედა თმოგვის ეკლესიის კტიტორად გვევლინება, სათხის ეკლესია კი ფარსმანის სადიდებლად და მისი მშობლების სალოცველად არის აგებული. მირაშხნის წარწერა მოგვითხრობს ფარსმან ერისთავთ ერისთავის გამირობისა და ტრაგიკული დაღუპვის ამბავს სულთან ალფ-არსლანის შემოსევის დროს.

XII საუკუნის ბოლოს და XIII საუკუნის დამდეგს, თამარის მეფობის დროს, წუნდა-თმოგვის მიდამოები ძლიერი ფეოდალური საგვარეულოს — გურგენისძეთა მფლობელობაში ყოფილა. ჩვენამდე

მოაღწია ამ საგვარეულოს უმთავრესი წარმომადგენლის იჩქით გურგენისძის სამმა წარწერამ. ისინი იმდროინდელი ფეოდალური საგვარეულოების ტიპურ წარწერებს წარმოადგენენ. ერთი წუნდის ეკლესიაზეა, ხოლო ორი 1965 წელს აღმოჩნდა ვანის ქვაბების არქეოლოგიური გათხრების დროს.

წუნდის ეკლესიის წარწერა პირველად აკადემიკოსმა მარი ბროსემ გამოსცა 1850 წელს, ქრონოლოგიურად, შინაარსის მიხედვით, მას წინ უსწრებს ვანის ქვაბებში აღმოჩენილი წარწერები. ვანის ქვაბების პირველი წარწერის ტექსტი ასეთია: „† ესე არს სამკვდრებელი ჩუენ — გურგენათი. მე, იჩქითმან აღვაშენე; შეგვინდვენს ღმერთმან“. მეორე წარწერა უფრო ვრცელია და ზუსტ ქრონოლოგიურ მინიშნებასაც შეიცავს: „† იესუ ქრისტე, ადიღე ორთავე შინა სუფევათა მეფეთა მეფე და დედოფალი თამარ, რომლისა ზე მე, იჩქითმან გურგენისძემან, აღვაშენე კედელი ესე და დავასუენენ ხატნი: მაცხოვრისაჲ, ღმრთისშობლისაჲ, ნათლისმცემლისაჲ, და ჯუარი წმიდისა სჳმონისი; ვინცა ილოცვიდეთ, მეცა მომიჴსენეთ“. იჩქით გურგენისძის მესამე წარწერა, მოთავსებული წუნდის პატარა ეკლესიაზეა ამოკვეთილი: „† სახელითა ღმრთისაჲთა. მე, იჩქითმან გურგენისძემან, აღვაშენე ეკლესიაჴ ესე, მამული ჩუენი, სახელსა ზედა წმინდისა ნათლისმცემლისასა, სალოცველად ჩემთჳს და მშობელთა ჩემთათჳს“.

მეორე წარწერის მიხედვით ჩანს, რომ იჩქითი თამარის დროის მოღვაწეა, ხოლო პირველი და მესამე წარწერების მიხედვით ჩანს, რომ თმოგვი თავისი მიდამოებით იჩქით გურგენისძის სამამულო სამკვიდრებელი ყოფილა, ასევე ვანის ქვაბთა მონასტერიც. როგორც ჩანს, იჩქით გურგენის ძეს მემკვიდრე არ დარჩენია, მის შემდეგ ვანის ქვაბთა მონასტერი და მისი მიდამოები სამეფო მფლობელობაში გადასულა. ვანის ქვაბებიდანვე მოაღწია 1204 წლის კიდევ ერთმა წარწერამ, საიდანაც ჩანს, რომ მონასტერს კედელს უშენებს მეფის მოხელე, ვაზირი ანტონ ჭყონდიდელი .

იჩქით გურგენისძეს იერუსალიმის ქართველთა მონასტრისთვისაც გაუწევია სამსახური — შეწირულობა გაუცია. მონასტრის აღაპთა წიგნში, 24 ნომბრისათვის მისი მოსახსენებელია ჩაწერილი.

საგულისხმოა, რომ გურგენისძეთა ფეოდალური გვარის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი ჩანს XI საუკუნის ილორის ეკლესიის ერთ-ერთ ლაპიდარულ წარწერაში. აქ დასახელებული ისტორიული პირი - გიორგი გურგენისძე ილორის ეკლესიის საერო კტიტორი და ამშენებელი არი (სილოგავა 2004:274; ახალაძე 2005:101). ილორის ეკლესიის წარწერები ქრონოლოგიურად საუკუნენახევარზე მეტი ხნით უსწრებენ წინ ვანის ქვაბების და წუნდის ეკლესიის წარწერებს. ამრიგად, გურგენისძეთა ფეოდალური გვარი XI - XIII საუკუნეების საქართველოს საზოგადოების ერთ-ერთი მსხვილი ფეოდალური გვარი ჩანს, რომელიც გარკვეულ

პერიოდში დასავლეთ და სამხრეთ საქართველოში ფლობდა ფეოდალურ მამულს. იქით გურგენისძის სამი წარწერა კი არის ტიპიური ნიმუშები XII-XIII საუკუნეების ქართველ ფეოდალთა საამშენებლო-მემორიალური წარწერებისა.

ჯავახეთში ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი პუნქტი იყო ფარავნის წყლისა და მტკვრის შესაყარში აგებული უძლიერესი ხერთვისის ციხე (დ. ბერძენიშვილი 1975:92). ხერთვისის ციხის პირველი მოხსენიება გვაქვს ლეონტი მროველთან, რომელიც ხერთვისს ალექსანდრე მაკედონელის ქართლში მოსვლის ამბებთან დაკავშირებით ასხენებს „შემდგომად ამისა განძლიერდა ალექსანდრე და დაიპყრა ყოველი ქუეყანა, და აღმოვიდა ქუეყანასა ქართლისასა. და პოვნა ციხე-ქალაქნი ესე ძლიერნი შუა ქართლ: წუნდა, ხერთსი მტკურისა“ (ს. ყაუხჩიშვილი 1955:1). როგორც ჩანს, ეს ციხე ქართლის სამეფოს შექმნის დროს და შემდეგაც ფეოდალურ ხანაშიც მნიშვნელოვან სტრატეგიულ, თავდაცვით ფუნქციებს ასრულებდა. უდავოა, რომ ხერთვისსა და მის შემოგარენში წერილობითი კულტურის მნიშვნელოვანი ძეგლები იქნებოდა, მაგრამ ჟამთა სიავესა და ისტორიის ქარტახილებს მხოლოდ ორმა გაუძლო. ხერთვისის ციხიდან ცნობილია ორი წარწერა: 985 წლით დათარიღებული ციხის ეკლესიის წარწერა (ბაქრაძე 1885:146) და კომკისა და გალაგნის საამშენებლო წარწერა 1354 წლისა, რომელიც პირველად მარი ბროსემ გამოაქვეყნა, მაგრამ მან შემდეგ რამდენჯერმე შეასწორა წარწერის ტექსტი, რომლის საბოლოო წაკითხვა ეკუთვნის ექ. თაყაიშვილს. ხერთვისის ორივე წარწერა მნიშვნელოვანია ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი თვალსაზრისით. XIV საუკუნის წარწერაში დასახელებულია ქართული სამოხელეო წყობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სახელო-მოლარეთუხუცესი. რადგან წარწერა ზედმიწევნით ზუსტად არის დათარიღებული -1354-1356 წწ., ჩვენ შეგვიძლია თამამად ვისაუბროთ გიორგი ბრწყინვალეს მემკვიდრის-დავით IX-ის (1346-1360 წწ) ეპოქაში მოლარეთუხუცესის სამოხელეო ინსტიტუტის არსებობაზე. მოლარეთუხუცესი ზაქარია ქამქამისშვილი ადგილობრივი ფეოდალია ჯავახეთიდან, მაგრამ ჩანს იგი დავით IX-ის სამეფო კარის მოხელეა.

ჯავახეთის საამშენებლო წარწერებს შორის ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი თვალსაზრისით გამორჩეული ადგილი უჭირავს ფოკას, განძანის, ვანის ქვაბების, იხტილას, ვაჩიანის, პრტენას, ქარზამეთის, ზედა ვარძიის, თმოგვის, ზედა თმოგვის, ზრესკის, კარნეთის, კვარშას, კაჭიოს, კულალისის, კუმურდოს, მაჭატიას, ფიის, მირაშხნის, მურჯახეთის, ნაისას, სათხის, სამსარის, სულდას, ქარცების წარწერებს.

ჯავახეთის წარწერებში საინტერესო მასალაა დაცული ძველი ქართული სამოხელეო ინსტიტუტების შესახებ. წარწერებში დასახელებულია უხუცესთა საგამგეო უწყების წევრი -

გალატოზთუხუცესი, გაერთიანებული საქართველოს სახელმწიფოს ცენტრალური მმართველობის აპარატის-სავაზიროს წევრები-მანდატურთუხუცესი და მეჭურჭლეთუხუცესი. XIV საუკუნის ქართულ სამოხელეო აპარატში კი უკვე ჩანს მოლარეთუხუცესის სახელო. XV—XVI საუკუნეებიდან ქართულ სამოხელეო აპარატში გაჩნდა ახალი ინსტიტუტი - გამგებლი. ქარცების წარწერაში დასახელებულია გამგებელი ოქროპირ ალაბისძე.

დასახელებული სამოხელეო ინსტიტუტებიდან ყველზე ძველი უნდა იყოს გალატოზთუხუცესის სახელო, რომელიც გარდა ლაპიდარული წარწერებისა არ გვხვდება არცერთ სხვა სახის საისტორიო წყაროში. შორითას სამონასტრო კომპლექსის ლაპიდარულ წარწერაში არის დასახელებული გალატოზთუხუცესის სახელო დასახელებულია კიდევ ორ ქართულ წარწერაში - ბედიისა და დიხაზურგის ეპიგრაფიკულ ძეგლებში.

აფხაზეთის ეპიგრაფიკული ძეგლების შესწავლის დროს ჩვენ შევეჩეთ სამივე წარწერის, როგორც საისტორიო წყაროს ღირებულებას და მივედით იმ დასკვნამდე, რომ შორითას, ბედიისა და დიხაზურგისა წარწერების მიხედვით ჩვენთვის ცნობილი ხდება ძველი საქართველოს „უხუცესთაჲ ინსტიტუტის სამოხელეო თანამდებობის აღმნიშვნელი ტერმინი-გალატოზთუხუცესი. ამ თვალსაზრისით სამივე წარწერა უნიკალურია და განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ქართული სამოხელეო ინსტიტუტების შესწავლისათვის.

საამშენებლო ხასიათის ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში ხშირად გვხვდება სიტყვა „გალატოზი“ (ჯრუჭის, გომარეთის, ილორის წარწერები). სულხან-საბა ორბელიანის მიხედვით, „გალატოზი“ ნიშნავს „კედლის მდგმელს, კედლის მგებელს“ (აბულაძე 1991:130). თუ გალატოზი კედლის მგებელი და მშენებელია, მაშინ გალატოზთუხუცესი მშენებელთა შორის უხუცესი და უფროსი უნდა იყოს. რაც შეეხება „უხუცესთა“ ინსტიტუტს, საქართველოში სავაზიროს ჩამოყალიბებამდე არსებობდა ცალკეული საგამგეო უწყებები, რომელთა მეთაურებსაც უხუცესები ერქვათ. უხუცესის წოდება ემატებოდა ცალკეული დარგის მოხელეთა უფროსს, მაგალითად, მანდატურთუხუცესი, განმგებელთუხუცესი, მეღვინეთუხუცესი და სხვ. მკვლევართა აზრით, „უხუცესები“ ადგილობრივ, ქართულ ნიადაგზეა წარმოშობილი და განვითარებული და რომ „უხუცესობის“ ინსტიტუტი ჩვენში ძალიან ძველი მოვლენაა — ამის მაუწყებელია მათი მოხსენიება უძველეს წერილობით წყაროებში (ლორთქიფანიძე 1955:68-69). მცხეთაში, 1938 წელს სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი IV-V საუკუნეების ბერძნული წარწერა-ეპიტაფია, რომელშიც მოიხსენიება „ავრელი აქოლისი, მხატვართუხუცესი და ხუროთმოძღვარი“ (ყაუხჩიშვილი 1951:255; ყაუხჩიშვილი 2004:30, 256. №236) მიუთითებს, რომ საქართველოში უხუცესთა ინსტიტუტი ძალიან ძველი მოვლენაა და

რომ „უხუცესთა“ ინსტიტუტი და ხუროთმოძღვრის თანამდებობა საქართველოში ანტიკურ ხანაშივე არსებობდა. ქრონოლოგიურად აგრეთვე აქოლისის წარწერის შემდეგ ტერმინი ხუროთმოძღვარი გვხვდება „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“, იმავე სერაპიონის ცხოვრებაში იხსენიება „გალატოზი“, რომელიც ვ. ბერიძის აზრით, ქვითხუროს სინონიმი ჩანს. გალატოზი იყო თანამემწე „ხელოვნებით განთქმული კაცი“ ხუროთმოძღვრისა. სერაპიონის ცხოვრების მეორე ადგილას „ხელოვნებით განთქმული კაცი“ გალატოზადაა წოდებული ე.ი. არსებითად გალატოზი და ხუროთმოძღვარი აქ ერთსა და იმავეს ნიშნავს (ვ. ბერიძე 1956).

„გალატოზი“ გვხვდება აბუსერიძეთა საგვარეულო მატეიანის ტექსტშიც. „ესე ბასილი იყო ქვითხურო, რომელსა ეწოდების გალატოზი“ (მუსხელიშვილი 1941:56). როგორც ვხედავთ, აქ გალატოზის განმარტება პირდაპირაა მოცემული და იგი, ისევე როგორც „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“ აქაც ქვით ხუროს აღმნიშვნელი ტერმინია. „სერაპიონის ცხოვრების“ და აბუსერიძეთა საგვარეულო მატეიანის ქრონოლოგიური შედარების საფუძველზე უნდა ვიფიქროთ, რომ ტერმინ „გალატოზის“ შინაარსობრივი დატვირთვა X-XIII საუკუნეების საქართველოში არ უნდა შეცვლილიყო.

ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში „გალატოზის“ გარდა გვხვდება ამ სახის სხვა ტერმინებიც, კერძოდ, „გალატოზთა ზედა მომგე“ (რუისი, XVს), „ზედამდგომელი“, ან „ზედამდგომი“ (ოშკის წარწერა) (ვ. ბერიძე 1956) და ა.შ. გვიანფეოდალურ ხანაში მშენებელი თავისთავს უმეტესად ოსტატს უწოდებს. მაგ: ბარაკონის, მანგლისის, ვაშლოვანის და სხვა წარწერებში. მის პარალელურად როსტომ მეფის დროს ხმარებაში შემოდის სპარსული სიტყვა „სარაიდარი“, რომელმაც ქართული ხუროთმოძღვარი შეცვალა.

ვახუშტი ბაგრატიონი საქართველოს სამეფო კარის ხელისუფალთა ჩამოთვლისას ასახელებს ხუროთმოძღვარსაც: „ხუროთმოძღვარი, ამის ჰელისა იყო სრულიად ჰელოსანნი და შენობა სასახლეთა და ეკლესიათა, ჰიდთა და ფუნდუკთა“ (ვახუშტი 1973:23).

როგორც ვხედავთ, ქართულ სინამდვილეში ხუროთმოძღვრის ინსტიტუტის აღსანიშნავად ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით შემდეგი ტერმინები ჩანს: ხელოვნებით განთქმული კაცი, გალატოზთუხუცესი, ხუროთმოძღვარი და სარაიდარი. აქედან სარაიდარის წარმოშობის ისტორიული პირობები ვიცით, იგი არაქართული სიტყვაა და ირანის პოლიტიკურ-კულტურული გავლენით გავრცელდა საქართველოში. რაც შეეხება ხუროთმოძღვარს, „ხუროსა“ და „მოძღვრის“ შეერთების საფუძველზე წარმოქმნილი სიტყვაა და მის შინაარსში იგულისხმება მრავალი ხუროს მოძღვარი და ხელმძღვანელი. აბუსერიძეთა საგვარეულო მატეიანის განმარტებით ვიცით, რომ ქვით ხურო იგივე გალატოზია, ხოლო გალატოზთა ხელმძღვანელი, ჩვენი ვარაუდით,

„გალატოზთუხუცესი“ უნდა იყოს (აქაც ორი სიტყვის შეერთების საფუძველზე მიღებული ტერმინი გვაქვს „გალატოზი“ + „უხუცესი“) (ლ. ახალაძე 2005:29).

„სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“, როცა სერაპიონის ანდერძის თანახმად, განიზრახეს მეორე ეკლესიის აგება, წინამძღვარმა მიქაელმა „ველოვნებით განთქმულ კაცსა მოუწოდა — ქვეყნისაგან ბერძენთასა... რომელსა თანამემწედ აქუნდა გალატოზი სახელითა შუარტყლელი და ორნივე იყვნეს მოძღუარ და მასწავლებელ სიმრავლეს მუშაკთასა“ (საბინინი 1882). ე.ი. „ველოვნებით განთქმული კაცი“ თანამდებობრივად უფრო მაღლა დგას, ვიდრე გალატოზი, მაგრამ ორივენი იყვნენ მრავალი მშენებლის („მუშაკთა“) მოძღვარი და მასწავლებელი (გავიხსენოთ „ხუროთ+მოძღვარი“). აქ ფაქტობრივად, ორი მოხელის თანამდებობრივ გათანაბრებასთან გვაქვს საქმე. ალბათ, ეს მომენტი ჰქონდა მხედველობაში აკად. ვ. ბერიძეს, როცა განაცხადა, „აქ გალატოზი და ხუროთმოძღვარი არსებითად ერთი და იმავეს ნიშნავს“. როგორც ვხედავთ, „სერაპიონის ცხოვრება“ მშენებელთა შორის სამ კატეგორიას ასახელებს: „ველოვნებით განთქმული კაცი“, „გალატოზი“ და „მუშაკნი“. ჩვენი აზრით, მოგვიანებით, ამ კატეგორიებს, უნდა დამატებოდა „გალატოზთუხუცესიც“.

ბასილი ზარზმელის ეპოქა, როცა არ არსებობდა ერთიანი ქართული სახელმწიფოებრიობის ინსტიტუტები, როცა საეკლესიო და სამონასტრო მშენებლობა, ძირითადად, სასულიერო და კერძო პირთა ინიციატივითა და ენთუზიაზმით მიმდინარეობდა, არ საჭიროებდა სახელმწიფო მოხელის ფუნქციებით აღჭურვილ თანამდებობის პირს. მაგრამ ერთიანი ქართული მონარქიის შექმნის შემდეგ მდგომარეობა შეიცვალა. სამონასტრო მშენებლობის ინიციატივა ამჯერად სახელმწიფომ აიღო ხელში და გარკვეულ წარმატებებსაც მიაღწია. აქ, ალბათ, უნდა გავიხსენოთ ბაგრატ III-ის (978-1014) მიერ ფართოდ გაშლილი საეკლესიო მშენებლობა (ბედიისა და ბაგრატის ტაძრების, ასევე სვეტიცხოვლის მშენებლობის დასაწყისი და ა.შ.), რისთვისაც მას აუცილებლად დასჭირდებოდა სახელმწიფო მოხელის რანგში აყვანილი „ველოვნებით განთქმული კაცი“. ჩვენი აზრით, ასეთ პირობებში X ს. II ნახევარში გაჩნდა კიდევ ერთი მოხელის „გალატოზთუხუცესის“ თანამდებობა. ე.ი. ვახუშტისდროინდელი „ხუროთმოძღვარი“ ბაგრატ III-ის სამეფო კარზე უხუცესთა საგამგეო უწყებაში „გალატოზთუხუცესის“ ტიტულით შედიოდა. რომელსაც ქვეყნის მართვა-გამგეობაში ნაკლები ფუნქციები გააჩნდა, მაგრამ მთავარ როლს თამაშობდა ქვეყანაში გაშლილ სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის საეკლესიო მშენებლობაში. ჩვენს მოსაზრებას დამაჯერებლობას მატებს ისიც, რომ „ხუროთმოძღვრის“ შესატყვისი სხვა ტერმინი ამ ეპოქის წერილობით წყაროებში არ მოგვეპოვება. შორითას წარწერა ადასტურებს, რომ გალატოზთუხუცესის

სამოხელეო ინსტიტუტმა XIII-XIV საუკუნეებამდე იარსება და შემდეგ იგი სხვა ინსტიტუტმა ჩაანაცვლა.

ამავე საკითხს ეხმაურება ჯავახეთის კიდეც ერთი წარწერა სოფელ ფოკადან. ფოკას წარწერების გაშიფვრის შედეგად ი. გაგომიძემ და გ. გაგომიძემ მიიღეს ტერმინი „ბანაქარსალარი“, რაც ავტორთა აზრით, ხუროთმოძღვარს უნდა ნიშნავდეს (გაგომიძე 1992: 190). ფოკას წარწერის ტექსტი ასეთია: „ქ(რისტ)ე, ად(ი)დე მ(ი)ქ(ე)ლ ქ(ა)რთ(ლი)სა ბნქსლრი“ (აქვე იხილეთ წარწერა №6). ბოლო დაქარაგმებულ სიტყვას მკვლევარები ი. გაგომიძე და გ. გაგომიძე ხსნიან, როგორც „ბანაქარსალარი“. აღნიშნულ დაქარაგმებას ყველა მკვლევარი ხსნიდა, როგორც „სალარი“, რაც სპარსულად ნიშნავს „მეთაურს“, „თავს“, „უფროსს“. იგი თანამდებობის აღმნიშვნელი ტერმინების მაწარმოებელია ირანსა და ირანის გავლენის არეალში მოქცეულ ქვეყნებში. „რადგან „ბანა“ აღნიშნავდა პრაქტიკოს-არქიტექტორს, მშენებელს, ამიტომ მშენებელ-არქიტექტორთა ზედამხედველს სპარსული ენის კანონების სრული დაცვით, „ბანაქარსალარი“ უნდა ერქვას. მიგვაჩნია, — აღნიშნავენ ავტორები — რომ ფოკას ეკლესიის ერთ-ერთ საამშენებლო წარწერაში დაფიქსირებულია მნიშვნელოვანი სახელმწიფო მოხელის, ქართლის ხუროთმოძღვართუხუცესის ანუ „ბანაქარ-სალარის“ ტიტული (გაგომიძე 1992:190).

ფოკას წარწერის ტექსტის დადგენის ამ ეტაპზე, ჩვენ არ გამოვრიცხავთ აღნიშნულ მოსაზრებას, შესაძლოა, ქართლში ბაგრატ IV-ის ეპოქაში, მეღქისედეკ და ოქროპირ კათალიკოსების ზეობისას, მართლაც იყო ასეთი თანამდებობა, მაგრამ, როგორც ჩანს იგი არ იყო საქართველოს სამეფო კარის სამოხელეო თანამდებობა. რადგან სამეფო კარზე ამდროს უკვე არსებობდა „გალატოზთუხუცესის“ სახელო.

შოროთას წარწერაში მოხსენიებული ისტორიული პიროვნება გალატოზთუხუცესი ნიკოლოზ ორბისძე, ჩვენთვის სხვა წყაროებით უცნობია; ვიცით, რომ იგი სამეფო კარის მოხელეა და მისი ხელმძღვანელობით აშენდა შოროთას სამრეკლო, რისთვისაც მოიპოვა სავედრებლის უფლება ლაპიდარულ წარწერაში.

ფოკას წარწერებს შორის საყურადღებოა ბაგრატის კურაპალატის წარწერა. მასში დასახელებული ბაგრატ კურაპალატი არის საქართველოს მეფე ბაგრატ IV (1027-1072), როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ ბაგრატ IV რომელიც ჯავახეთის რამდენიმე წარწერაში არის დასახელებული. კურაპალატობა მისი პირველი ბიზანტიური ტიტული იყო. დულალისის 1060 წლის წარწერის მიხედვით, იგი უკვე რანგით მომღვწნო-სევასტოსის ტიტულის მატარებელია. ამიტომ ეს წარწერა 1027-1060 წწ. თარიღდება. თარიღი კიდეც უფრო დავიწროვდება თუ გავითვალისწინებთ, რომ ფოკაში იმავე ფილაზე, იმავე წესით მოთავსებულია სხვა, უფრო ვრცელი წარწერა ქართლის კათალიკოსის იოანე-ოქროპირისა (1033-1045) რაც

საშუალებას გვაძლევს ბაგრატ IV-ის ეს წარწერა და იმავე ფილაზე მოთავსებული სხვა წარწერების თარიღი 1033-1048 წწ. განვსაზღვროთ. როგორც ჩანს, ბაგრატ IV-ის სეკსტორის ტიტული 1048 წელსაც, ღულალისის 1060 წლის წარწერაში მის პირველ დოკუმენტურ დაფიქსირებამდე ბევრად ადრე ჰქონია. 1010-1033 წწ. დათარიღებულ მელქისედეკ კათალიკოსის დაწერილში (თ. ენუქიძე.. 1984:20) სვეტიცხოველისადმი ბაგრატი ჯერ კიდევ კურაპალატის ტიტულით იხსენიება, ამიტომ მის მიერ სეკსტორის ტიტულის მიღების ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი 1033 წლით შეიძლება განისაზღვროს.

ჯავახეთის წარწერებში ზოგჯერ გვხვდება ისეთი სახელები და გვარები რომლებიც ქართულ ონომასტიკონში საერთოდ არ გვხვდება, მაგალითად მომწულისძის გვარი ფოკას წარწერაში, ბავრელი იმავე ფოკას წარწერაში, თუმცა ბავრა ძველი ისტორიული სოფელია ჯავახეთში და როგორც ჩანს, წარწერის ავტორი ამ სოფლიდან იყო. ამის უტყუარი ნიშანია წარმომავლობის სუფიქსი -ელ. უცნაურია, რომ იგი თავის სახელს არ აღნიშნავს. მეცნიერებაში ამ ტერმინის მნიშვნელობის შესახებ რამდენიმე თვალსაზრისია გამოთქმული: როგორც ჩანს იგი მაინც მშენებლობასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ბავრელი თავის თავზე აღნიშნავს: ღირს ვიქმენ ამ ეკლესიის შენებადო და საფუძველის დადგამასა თანა დავშვერიო. როგორც ჩანს, ბავრელი ფიზიკურადაც შრომობდა ეკლესიის საფუძვლის გაჭრაში და ეს თავმდაბლობა დამახასიათებელი მოვლენაა აღმოსავლური ქრისტიანობისათვის. ბავრელი ოქროპირ ქართლის (იოანე II ოქროპირი) კათალიკოსის ხელოსანი ყოფილა და მისი კათალიკოსობის წლების მიხედვით წარწერა 1033-1041 წწ. თარიღდება.

ზედა ვარძიის ეკლესიის შესასვლელის კარის თავზე ამოკვეთილ კიდურწაისრული წარწერა მოგვითხრობს, რომ ბაგრატ IV-ის ეპოქის კლდეკარის გულზეიად ერისთავს ლიპარიტ IV-ს, დიდი „გ(უ)ლსმოდ/გ(ი)ნებ(ი)თ“ აუშენებია ზედა ვარძიის ეკლესია. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ბაგრატ IV-ს მეფობის დროს, 1051-1057 წლებში „ქართლი და მესხეთი ლიპარისტს სჭერია და ბაგრატს იქ ხელი არ მიუწვდებოდა“ (ი. ჯავახიშვილი 1983:148). როგორც ჩანს ბაგრატ IV-მ ამ კონკრეტულ დროს დაკარგა ჯავახეთზე ძალაუფლება და შემდეგ, ლიპარიტის დასჯის შემდეგ კვლავ შეძლო მისი აღდგენა. ამ ფაქტზე მეტყველებს ჯავახეთის საამშენებლო წარწერების ერთი ნაწილი, რომელშიც ბაგრატ IV არის დასახელებული.

გარდა ეკლესიის საამშენებლო წარწერებისა ჯავახეთის წარწერებში გვხვდება სტოას, ციხის, კომკისა და გალავნის, ეგუტერის, საამშენებლო წარწერები. მათ შორის საყურადღებოა ვარძიის სამონასტრო კომპლექსის მთავარი ტაძრის სამხრეთით მიშენებული სტოას შესასვლელის ზემოთ ამოკვეთილი წარწერა,

რომელშიც საქართველოს ისტორიაში ცნობილი ისტორიული პირი ივანე ათაბაგი არის დასახელებული. ივ. ათაბაგი 1391-1444 წწ. მოღვაწეობდა და წარწერის ტექტის მიხედვით მან ვარძიის მონასტრისათვის სატრაპეზო აავ. კ. მელითაურის აზრით, ივანე ათაბაგს დაზიანებული სტოას კედლის გასამაგრებლად ეს ბურჯი აუგია (კ. მელითაური 1955:80), მაგრამ წარწერაში საუბარია ტრაპეზის მშენებლობაზე და არა გასამაგრებელი სამუშაოების ჩატარებაზე. მით უფრო რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოითქვა მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ჯერ კიდევ ბროსეს დროს, რომელმაც ეს წარწერა ვერ იპოვა, ქვა იქ არ იდო სადაც ახლა დევს და ადრე სადღაც უნდა ყოფილიყო მიგდებული. ამდენად მთავარი ტაძრის სამხრეთით მიშენებული სტოას შესავლელის ზემოთ წარწერა XIX საუკუნის 60-იან წლებში ჩატარებული აღდგენითი სამუშაოების დროს მეორედ გამოყენების დროს უნდა იყოს ჩაშენებული (ვ. ცისკარიშვილი 1959:116; ვ. სილოგავა 1983:278). ვ. ცისკარიშვილის აზრით, წარწერაში მეფის მოუხსენიებლობა იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ სამცხე-საათაბაგო გამოყოფილი იყო საქართველოდან და ათაბაგი არ ცნობდა მეფის უზენაესობას, მეფეს ვარძიაზე, ერთ დროს სამეფო მონასტერზე ხელი არ მიუწვდებოდა (ვ. ცისკარიშვილი 1959:116). მიუხედავად იმისა, რომ ივანე ათაბაგი სეპარატისტულად განწყობილი ფეოდალი იყო და ცდილობდა არამარტო პოლიტიკური დამოუკიდებლობა მოეპოვებინა, არამედ სამცხე ეკლესიურადაც მოეწყვიტა ერთიანი საქართველოსაგან (მ. რეხვიაშვილი 1992:45-46), აღნიშნულ მოსაზრებას ვერ დავეთანხმებით, რადგან საისტორიო წყაროებით ცნობილია, რომ ალექსანდრე I-მა (1412-1442 წწ.) შეიპყრო განმდგარი ათაბაგი და სამცხე დაიმორჩილა.

საამშენებლო წარწერებში დასახელებულია საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქები, მაწყვერელი მთავარეპისკოპოსი, ეპისკოპოსები და უბრალო მღვდლები. ამდენად, საქართველოს ეკლესიის კათალიკოს - პატრიარქთა, მღვდელმთავართა და ეპისკოპოსთა კტიტორული საქმიანობის, ასევე ქრონოლოგიის შესასწავლად ჯავახეთის ეპიგრაფიკული ძეგლები ძვირფას საისტორიო წყაროს წარმოადგენენ.

ჯავახეთის ლაპიდარული წარწერების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ჯგუფს ქმნიან საფლავის ქვის ეპიტაფიები, რომელთა შესწავლა, ქრონოლოგიის დადგენა და ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი კვლევა მნიშვნელოვანია ამ რეგიონის მოსახლეობის სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობის შესასწავლად. საფლავის ქვის ეპიტაფიების ერთი ნაწილი იკითხება, ერთი ნაწილი გადაშლილია, ან საამშენებლო მასალად არის გამოყენებული XIX საუკუნეში ახალი ტაძრების მშენებლობის დროს.

საფლავის ქვის ეპიტაფიები გვხვდება ვაჩიანის (ზურაბის XV ს. საფლავის ეპიტაფია), ბავრის (მგელაის XV—XVI სს. საფლავის ქვა), ბარალეთის (პეტრე ხმალადის 1855 წლის ეპიტაფია), ეშტიის (XII ს.), ვარევანის (დარდაგანის საფლავის ქვა), ზედა თმოგვის (ზურაბის XVIII ს. ეპიტაფია) და ა. შ. როგორც ვხედავთ ჯავახეთში ყველა ეპოქის საფლავის ქვის ქართული ეპიტაფიები გვხვდება.

ამრიგად, ჯავახეთის 200-მდე ლაპიდარული წარწერა მდიდარ საისტორიო წყაროს წარმოადგენს არამარტო ამ რეგიონის, არამედ ჩვენი ქვეყნის პოლიტიკური, კულტურული და სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობის შესწავლის თვალსაზრისით. უმნიშვნელოვანესია ჯავახეთის როგორც საამშენებლო, ასევე იურიდიული ხასიათის წარწერები, ანუ, ეპიგრაფიკული აქტები, რომლებიც კონკრეტულ იურიდიულ ნორმას აწესებენ. ეპიგრაფიკული აქტების სახით ჯავახეთის წარწერებში გვხვდება მამულის მფლობელობის დამადასტურებელი, ნასყიდობისა და შეწირულების ქვაზე ამოკვეთილი დოკუმენტები, რომლებშიც ერთმნიშვნელოვნად არის განსაზღვრული რეგიონში არსებული მიწისმფლობელობის ფორმები და მისი ვარიაციები.

ჯავახეთის ლაპიდარული წარწერების ზოგადი წყაროთმცოდნეობითი მიმოხილვა და მათი საერთო ისტორიულ კონტექსტში გააზრება ამ მხარის პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიკური, კულტურული და სარწმუნოებრივი ისტორიის მრავალ საკითხს ჰფენს ნათელს და ერთმნიშვნელოვნად მიუთითებს ჯავახეთის განსაკუთრებულ როლსა და მნიშვნელობაზე საქართველოს სახელმწიფოებრივი და კულტურული განვითარების ისტორიაში.

დარწმუნებულნი ვართ, მომავალი კვლევები ჯავახეთში მეტ სიახლესა და საინტერესოს გამოავლენს.

დამოწმებული ლიტერატურა:

- ი. აბულაძე 1991 - სულხან საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, I ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ, თბ. 1991;
- გ. აბრამიშვილი 1989 - ქართული წარწერების კორპუსი III, ფრესკული წარწერები I. ატენის სიონი. გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს გურამ აბრამიშვილმა და ზაზა ალექსიძემ. თბ. 1989;
- ლ. ახალაძე 2004 - ლ. ახალაძე, ქართული და სომხური წყაროები „აფხაზთა მეფეთა“ ტიტულატურის შესახებ. წელიწდეული „საისტორიო ძიებანი“, VII, თბ. 2004;

- ლ. ახალაძე, 2005 - ლ. ახალაძე, აფხაზეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო. ლაპიდარული და ფრესკული წარწერები. თბ. 2005;
- ლ. ახალაძე, 2008 - ლ. ახალაძე, აფხაზეთის ეპიგრაფიკული ძეგლების კლასიფიკაციის ზოგიერთი საკითხისათვის, კრებული ქართველური მემკვიდრეობა. ტ. XII. თბ. 2008;
- ბაქრაძე 1885 - ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, ტფ. 1885;
- ვ. ბერიძე 1956 - ვ. ბერიძე, ძველი ქართველი ხუროთმოძღვრები, თბ. 1956;
- დ. ბერძენიშვილი 1975 - დ. ბერძენიშვილი, ჯავახეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, კრებული: საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, ტ. V. თბ. 1975;
- ნ. ბერძენიშვილი 1966 - ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ. 1966;
- ნ. ბერძენიშვილი 1964 - ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1964;
- შ. გლოველი 2004 - შ. გლოველი, აფხაზთა სამეფო, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი. თბ. 2004;
- ი. გაგომიძე 1992 - ი. გაგომიძე, გ. გაგომიძე, ქართლის ხუროთმოძღვრატურის, ლიტერატურა და ხელოვნება, №2-3, 1992;
- ი. დოლიძე 1970 - ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III. ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბ. 1970;
- თ. ენუქიძე 1984 - თ. ენუქიძე, ვ. სილოგავა, ნ. შოშიაშვილი, 1984, გვ. 58:123-126) ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. I. IX—XIII სს. შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა, თბ. 1984;
- ვახუშტი 1973 - ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, წიგნში; ქართლის ცხოვრება ტ. IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ. 1973;
- კ. მელითაური 1955 - კ. მელითაური, ნ. შოშიაშვილი, შ. ხანთაძე, გ. ჯამბურია, ვარძია, თბ. 1955;
- მ. ლორთქიფანიძე 1955 - მ. ლორთქიფანიძე, ქართული ფეოდალური მონარქიის კარის მოხელენი, მსკი, ნაკვ. 32, თბ. 1955;
- ლ. მუსხელიშვილი 1941 - ბოლოკ ბასილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერძეთა სავარაუდო მათიანე, „1233წ. ტექსტი გამოსცა ლევან მუსხელიშვილმა, თბ. 1941;
- ელ. მეტრეველი 1962 - ელ. მეტრეველი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI-XVII სს.), თბ., 1962;
- ელ. მეტრეველი 1996 - ელ. მეტრეველი, ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, თბ. 1996;

- გ. ოთხმეზური, 1981 - გ. ოთხმეზური, XII-XIII საუკუნეების მიჯნის ქართული ლაპიდარული წარწერები როგორც საისტორიო წყარო. თბ. 1981;
- თ. ჟორდანიას 1897 - ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, შეკრებილი ქრონოლოგიურად დაწყობილი, ახსნილი და გამოცემული თედო ჟორდანიას მიერ. წ. II. თფ. 1897;
- მ. რეხვიაშვილი 1992 - მ. რეხვიაშვილი, სამცხის სამთავრო თბ. 1992;
- მ. საბინინი 1882 - საქართველოს სამოთხე, მ. საბინინის გამოცემა, 1882;
- ვ. სილოგავა 1980 - ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები. დასავლეთ საქართველოს წარწერები. ნაკვ. I. (IX—XIII სს). შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ვალერი სილოგავამ. თბ. 1980;
- ვ. სილოგავა 1983 - ვ. სილოგავა, სამხრეთ საქართველოს წარწერების შესწავლა ხელნაწერთა ექსპედიციის მიერ. მრავალთავი, X. 1983;
- ვ. სილოგავა 2004 - ვ. სილოგავა, სამეგრელო-აფხაზეთის ეპიგრაფიკა, თბ. 2004;
- ს. ყაუხჩიშვილი 1955 - ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, წიგნში: ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ. 1955;
- ს. ყაუხჩიშვილი 1951 - თ. ყაუხჩიშვილი, ბერძნული წარწერები საქართველოში, თბ. 1951;
- ს. ყაუხჩიშვილი 2004 - თ. ყაუხჩიშვილი, საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი, მეორე შესწორებული და შევსებული გამოცემა, თბ. 2004;
- ნ. შოშიაშვილი 1980 - ქართული წარწერების კორპუსი, I. ლაპიდარული წარწერები. აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V—X სს). შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნოდარ შოშიაშვილმა. თბ. 1980;
- ვ. ცისკარიშვილი, 1959 - ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო. თბ. 1959. გვ. 4;
- ივ. ჯავახიშვილი 1982 - ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი პირველი. თხზულებანი თორმეტ ტომად. თ. VI. თბ. 1982;
- ივ. ჯავახიშვილი 1983 - ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თხზულებანი თორმეტ ტომად. ტომი. II. თბ. 1983;
- ჯავახეთი, 2000 - ჯავახეთი. ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი. რედაქტორი: დ. თუმანიშვილი. ტექსტის ავტორები: ისტორია, ისტორიული გეოგრაფია: დ. ბერძენიშვილი; ნივთიერი კულტურის ძეგლები: ირ. ელიზბარაშვილი, ნ. ვაჩიშვილი, ც. ჩაჩხუნაშვილი. თბ. 2000;
- Larfeld 1914 - Larfeld 1914, Grichische epigraphic von Wilhelm Larfeld. Dritte volling neubearbeitete Auflage, mit 4 Teilen, Munchen, 1914;

Lia Akhaladze

Inscriptions of Javakheti as a historical source

Inscriptions of Javakheti has a distinguished and prominent place among the numerous Georgian epigraphic monuments as in terms of plurality as due to the development history of Georgian alphabet and historical-Source Study values.

The VIth century is a lower chronological limit of Javakheti lapidary inscriptions. Since that period, during the whole Middle Ages till modern time, the region has been one of the most important centers of the development of Georgian culture, among them the written Georgian culture.

The region's epigraphic monuments can be divided into three main groups according to their outer sign:

1. **Lapidary** or inscriptions carved on the stone;
2. **Fresco** or inscriptions done with paint;
3. **Chasing** or inscriptions done on metal.

Inscriptions of Javakheti have high values of source studies. It is proved with the fact that we meet all samples of content classification of Georgian inscriptions, such as:

- Construction inscriptions,
- Juridical inscriptions (epigraphic documents),
- Memorial inscriptions,
- Epigraphic monuments with different contents and mission,
- Epitaphs on the grave stones.

Javakheti always had an exceptionally distinguished place in the history of Georgian state and ecclesiastic constructions. Exactly it has conditioned various and numerous information in the written culture of the region which we meet in the lapidary inscriptions.

In the inscriptions we meet different social class of the population of old Georgia beginning with kings and noblemen finishing with simple prayers and pilgrims. It's natural that the majority of lapidary inscriptions have been

created by the local residents: handicraftsmen and calligraphists, builders and masters. They are the very people mentioned in the inscriptions.

Bagrat IV Bagrationi, Davit IV the Builder, Giorgi III, King Tamar, Giorgi IV Lasha- “ Javakhs’ Sovereign”, David Ulu VII, Gurgen Kurapalati, Avag Amirspasalari, Shalva and Ivane Akhaltsikhelebi, Anton Chondideli, Catholicos called Ioane Okropiri, Ivane Atabagi, Liparit Eristavt-Eristavi, Farsman Tmogveli, Ichkit Gurgenis dze, Gurgen Kvatkhasdze, Zosime Kumurdoeli, Ioane bishop, Basili Akaneli, Giorgi Saphareli and others are those high secular and ecclesiastic people mentioned in the inscriptions.

Up to 200 lapidary inscriptions of Javakheti is a rich historical source in terms of to study not only the region’s but also the country’s political, cultural and social-economic situation.